

DE LEEFTIJDOPBOUW VAN DE PLATTELANDS- BEVOLKING IN VLAANDEREN TIJDENS HET ANCIEN RÉGIME

C. VANDENBROEKE °

Het gegeven is bekend. Zo goed als geen tellingen werden doorheen het Ancien Régime aangelegd, laat staan dat ze allerlei demografische preciseringen zouden bevatten zoals dit sinds de Franse Tijd gebruikelijk werd. In het beste geval gaat het trouwens om heel indirecte informatie, die eerder fiscaal-economisch dan wel religieus of militair van aard is. Evenzeer gaat het doorgaans om heel partiële indicaties, waaruit dan met behulp van een omrekeningsfactor een benaderend bevolkingscijfer valt af te leiden. Voorbeelden dienaangaande vindt men o.m. in de haardtellingen, in lijsten van weerbare mannen, in communicantencijfers, enz...¹.

Met het inwinnen van specifiek demografische tellingen, dit op initiatief van de wereldlijke overheid, werd pas in de Franse Tijd een aanvang gemaakt. Reeds op 10 Vendémiaire jaar IV (2 oktober 1795) werd aldus in Frankrijk tot het uitschrijven van een bevolkingstelling besloten². Voor de geannexeerde Belgische gemeenten werd dit kort nadien nagevolgd, namelijk door een afzonderlijke verordening van 27 Vendémiaire jaar IV (19 oktober 1796). Het is meteen de aanzet voor de eerste "echte" bevolkingstelling, die op ruime schaal en op nominatieve basis werd opgezet en met een veelheid aan preciseringen omtrent de leeftijd, de burgerlijke staat en de beroepsstructuur³.

° Hoogleraar U.G., Seminarie voor geschiedenis van de Nieuwe Tijd, p/a Blandijnberg 2, 9000 Gent.

1. Voor een status quaestionis dienaangaande, vgl. het syntheseartikel: C. VANDENBROEKE, "Prospektus van het historisch-demografisch onderzoek in Vlaanderen", in "Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis Société d'Emulation te Brugge", CXIII, 1976, pp. 1-85.

2. H. BALTHASAR e.a., "Enkele bronnen voor de sociale geschiedenis van de XIXe eeuw, 1815-1914", Leuven-Parijs, 1961.

3. Zie in dit verband L. JASPERS-C. STEVENS, "Arbeid en tewerkstelling in Oost-Vlaanderen op het einde van het Ancien Régime", Gent, 1985; C. GYSSELS-L. VAN DER STRAETEN, "Bevolking, arbeid en tewerkstelling in West-Vlaanderen (1796-1815)", Gent, 1986.

Aanduidingen omtrent het domicilie worden daarentegen nog maar occasioneel vermeld.

Betekent dit dan een complete onwetendheid waar het om de leeftijdsvermeldingen van de bevolking tijdens het Ancien Régime gaat? Correct is het dat meerdere bronnen een bepaalde "doelgroep" bij benadering omschrijven, zoals dit veelal met weerbare mannen en met communicanten het geval is⁴. Ook tijdens de Franse Tijd komt dit nog regelmatig voor door bijvoorbeeld onderscheid te maken tussen kinderen (van minder dan 12 jaar) en (al dan niet gehuwde) volwassenen. Eén bron in het bijzonder gaat evenwel verder door werkelijk voor een systematisch overzicht te zorgen, huis per huis en straat per straat, en dit voor zowat alle inwoners met vermelding van hun leeftijd. Bedoeld zijn namelijk de *Status Animarum* waartoe sinds het *Rituale Romanum* (1614) beslist was en die omzeggens als een "kerkelijke" voorloper van de latere bevolkingsregisters te omschrijven zijn⁵. Het zijn hoe dan ook de meest volledige demografische bronnen voor het Ancien Régime, zij het dat ze slechts met mondjesmaat aangelegd en bewaard werden. Duidelijk is ook wel dat de bisschoppen en de dekenen, ook al was hen dit opgedragen, minder minutieus hebben toegezien op het regelmatig aanleggen en/of het hernieuwen van dergelijke "staten der zielen"⁶. Vandaar dan ook dat, voor de huidige provincies West- en Oost-Vlaanderen, slechts enkele tientallen *status animarum* bekend en bewaard zijn⁷. Een min of meer systematische analyse leert bovendien dat ze niet allemaal even secuur en volledig aangelegd zijn. Aldus werd de *status* van Sint-Denijs-Westrem uit 1699 voortijdig afgebroken, zagezegd omdat teveel mensen door de crisis gestorven

4. A.M. VAN DER WOUDE, "Demografische ontwikkeling van de Noorderlijke Nederlanden, 1500-1800", in "(Nieuwe) Algemene Geschiedenis der Nederlanden", deel V, Bussum, 1980, pp. 102-168.

5. J. en M. DUPAQUIER, "Histoire de la démographie", Parijs, 1985, pp. 53-54; R. MOLS, "Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XIVe au XVIIIe siècle", Leuven, 1956, deel I, p. 88 en deel II, pp. 36-37.

6. M. CLOET (ed.), "Het bisdom Gent (1559-1991). Vier eeuwen geschiedenis", Gent, 1991.

7. Een min of meer systematische studie van deze bron werd door K. VANDERMEERSCH ondernomen: "De status animarum in Oost-Vlaanderen (18de eeuw). Een historisch-demografische bron", Gent, licentiaatsverhandeling, 1979-80.

of verhuisd waren⁸. Soms ook gebeurde het dat bij latere aanvullingen en aanpassingen dermate veel doorstrepingen voorkomen met een compleet onleesbaar of onbruikbaar einddocument als resultaat. Dit is bijvoorbeeld het geval met de *status animarum* van Berlare uit 1650-1655⁹. Daarnaast zijn er de "klassieke" fouten die zich in de latere tellingen herhalen en waarbij de leeftijdsaanduidingen nogal eens afgerond of slechts bij benadering vermeld worden. Een lichte onderschatting van de allerlaagste leeftijdsklassen is eveneens gebruikelijk.

Bij het volgen van de leeftijdsopbouw van de plattelandsbevolking in Vlaanderen weerhielden we in totaal 17 *status animarum* en dit voor 11 lokaliteiten. In chronologische volgorde laten ze zich als volgt aanduiden : Sint-Denijs-Westrem (1627, 1636, 1703-4), Aarsele (1642, 1650, 1669), Temse (1717, 1731), Kemzeke (1721, 1724), Poesele (1728), Sint-Laureins (1736), Etikhove (1742), Moerzeke (1749), Balegem (1755), Lovendegem (1757) en Sint-Gillis-Dendermonde (1776)¹⁰. Aan de hand hiervan en bedoeld om tot een betrouwbare, vrij representatieve uitdieping van de leeftijdsopbouw te komen, werd voor een vierledige groepering gezorgd rond 1630, 1650, 1720 en 1750.

Ter aanvulling en bedoeld om de evolutie te volgen tot en met het begin van de 19de eeuw, werden tevens alle tellingen van plattelandsgemeenten in Oost- en West-Vlaanderen voor 1796, 1815 en 1846 aan het overzicht toegevoegd¹¹. Het laat m.a.w. toe om, aan de hand van 7 doorsneden, de meest essentiële kenmerken van de leeftijdsopbouw over ruim tweehonderd jaar tussen 1630 en 1846, van meer nabij te volgen. Samengevat per leeftijdsklasse leidt dit tot volgende procentuele weergave :

8. R. VAN DEN ABEELE, "De bevolking van Sint-Denijs-Westrem in 1703", in "Heemkring Scheldeveld", 1983, p. 106.

9. M. CLOET, "De leeftijds grens tussen communicanten en niet-communicanten in de XVIIe en de XVIIIe eeuw", in "De Leiegouw", VIII, 1966, p. 458.

10. K. VANDERMEERSCH, o.c., passim; R. VAN DEN ABEELE, o.c., passim; R.A. Brugge, Parochieregisters Aarsele, nr. 1Bis.

11. L. JASPERS - C. STEVENS, o.c., p. 47; C. GYSSELS - L. VAN DER STRAETEN, o.c., pp. 202-208; "Statistique de la Belgique. Population. Recensement général, 15 octobre 1846", Brussel, 1849.

**LEEFTIJDOPBOUW (%)
OP HET PLATTELAND IN VLAANDEREN**

	1630	1650 ¹²	1720	1750	1800	1800(V)	1815	1846
	N=	N=	N=	N=	N=	N=	N=	N=
	805	(585)	3.787	14.133	448.128	220.554	377.867	1.045.308
0-4	16,77	13,15	12,33	11,05	—	—	—	10,96
5-9	16,77	13,50	11,30	11,16	—	—	—	10,79
10-14	11,18	12,64	10,98	10,62	—	—	—	9,80
0-14	44,72	39,32	34,61	32,82	35,11	35,34	36,21	31,55
15-24	18,75	—	19,54	20,12	16,54	17,92	18,65	17,83
25-34	14,41	—	14,73	15,57	15,12	15,13	13,17	14,73
35-44	11,43	—	11,04	11,88	12,45	12,15	11,78	13,00
45-54	4,72	—	9,61	9,02	9,00	8,50	8,99	10,72
55-64	2,36	—	6,05	5,95	6,82	6,39	6,52	6,47
65-74	1,74	—	3,28	3,26	3,56	3,31	3,19	3,99
75+	1,87	—	1,14	1,37	1,40	1,26	1,39	1,72

Met name voor de 17de eeuw blijft het beschikbare gegevensbestand, gegroepeerd als het is rond twee referentiepunten, bijzonder gering. Zo moesten we ons beperken tot twee lokaliteiten (Sint-Denijs-Westrem, Aarsele) en vijf *status animarum*. Vandaar dan ook de eerder geringe representativiteit van de weerhouden steekproef waarin niet eens 0,5% van de toenmalige plattelandsbevolking vervat zit. Iets beter wordt de situatie voor de 18de eeuw. In de steekproef van 1720 zit, ruw geschat, 1% van de plattelandsbevolking van Oost-Vlaanderen vervat, in 1750 is dit 1,5%¹³. Vrij volledig wordt het beeld (= 60%) met de telling van 1796, zij het dan dat een specifieke

12. De status animarum van Aarsele, in fotocopie beschikbaar op het Rijksarchief te Brugge, kon door paleografische moeilijkheden slechts partieel benut worden. Bovendien zijn de leeftijdsvermeldingen van de gehuwden en ouderen hoogst onvolledig opgenomen.

13. De omrekeningen, bedoeld om de representativiteit bij benadering in te schatten, zijn gebaseerd op P. KLEP, "Population Estimates of Belgium by province (1375-1831)", in "Historiens et Populations. Liber Amicorum E. Hélin", Louvain-la-Neuve, 1991, pp. 485-507. Tevens werd rekening gehouden met een proces van de-urbanisatie in de 18de eeuw.

foutenlast voor een supplementaire controle doet zorgen¹⁴. Meer bepaald uit vrees voor de conscriptie kenmerkt deze telling zich immers door een zware onderschatting van jongens in de leeftijds-klasse 15-19 en dan vooral op 20-24 jaar¹⁵. Vandaar alvast dat een afzonderlijke ontleding, enkel voor de meisjes (= 1800, V), werd opgenomen. De telling van 1815 beperkt zich dan weer tot de plattelandsbevolking van West-Vlaanderen. Volledigheidshalve en aanvullend werd tevens de leeftijdsopbouw van de plattelandsbevolking in West- en Oost-Vlaanderen voor het jaar 1846 aan het overzicht toegevoegd. Dat het kisisgebeuren rond het midden van de 19de eeuw voor geëigende effecten wist te zorgen, blijkt afdoende bij een nadere doorlichting van de diverse doorsneden.

Een meervoudige evolutie laat zich, al bij al, duidelijk onderscheiden. Opvallend is alvast de snelle afbouw van het aandeel van jongeren (-15 jaar) doorheen de 17de en het begin van de 18de eeuw. Vooral de eerste doorsnede, gegroepeerd rond 1630, getuigt aldus van een zeer jonge leeftijdsopbouw en van een overtrokken uitdunning van de oudere leeftijdsklassen (45+). Aangenomen wordt dat de hoge relatieve score voor de 75-plussers als irreëel te beschouwen is en ingegeven wordt door de statistische beperkingen van de erg kleine steekproef.

Een compleet gewijzigde situatie dient zich daarentegen aan voor de 18de eeuw en dan meer bepaald voor de doorsneden rond 1720 en 1750. Kenmerkend wordt er de relatief geringe vertegenwoordiging van jongeren naast een sterkere vertegenwoordiging van (jong-) actieven. Aangenomen wordt dat de verklaring o.m. te zoeken is in de verstrakking van de huwelijksluiting alsook in een daling van het sterfterisico van jongeren en actieven¹⁶. Daarnaast zijn er de specifieke invloeden van de mobiliteit, in die zin dat inzonderheid het midden van de 18de eeuw zich laat opmerken door een vergaande vorm van ruralisatie

14. De telling van het jaar IV (1796) is in Oost-Vlaanderen voor 65 % van de gemeenten bewaard, in West-Vlaanderen bedraagt de verhouding 57 %. Nagenoeg volledig is daarentegen de telling van 1814-15.

15. In verband met dit typisch probleem in de tellingen uit de Franse tijd, zie o.m. G. GADEYNE, "De omvang en de demografische structuur van de bevolking van Izegem tijdens de Franse Overheersing (1794-1815)", in "De Leiegouw", IX, 1967, pp. 85-126 en pp. 211-230.

16. Cfr. "Prospektus van het historisch-demografisch onderzoek...", o.c.

en de-urbanisatie¹⁷. Het is precies een basiskenmerk, ingegeven door een maximale uitbouw van de huisnijverheid (proto-industrie) en waardoor een grotere honkvastheid van de actieve bevolking verklaard wordt¹⁸. In tegenstelling tot andere perioden, inclusief de late 18de-begin 19de eeuw, werd het natuurlijk bevolkings surplus dat eigen is aan de plattelandsgemeenschap toen opgeslorpt in plaats van tot migratie naar de steden gedwongen te worden.

Tot weer andere verhoudingen komen we voor de periode kort voor en na 1800. Gegeven enkele specifieke problemen die in de telling van het jaar IV vervat zitten en voor een manifeste onderschatting zorgen van de "potentiële" lotelingen, is het aangewezen om de steekproef enkel tot de vrouwelijke populatie te beperken. Aanvullend is er de telling van 1814-15, zij het dan dat ze tot de plattelandsbevolking van West-Vlaanderen beperkt blijft. We onthouden eruit dat zich rond de eeuwwisseling opnieuw een sterke verjonging van de leeftijdsopbouw voltrok en dit ten koste van de "middengroepen". Indirect zou dit ertoe laten besluiten dat het einde van het Ancien Régime en de eerste decennia van de 19de eeuw voor een toename van de mobiliteit wisten te zorgen¹⁹. Wellicht ook werd deze evolutie ditmaal beïnvloed door een proportioneel forsere daling van de sterfte onder kinderen, o.m. door het terug-dringen van specifieke ziekten (vgl. pokken)²⁰. Bij gebrek aan voorstudies is het evenwel moeilijk om tot sluitende conclusies te komen. Beide aangehaalde verklaringen, namelijk de concrete impact van zowel de mobiliteit

17. C. VANDENBROEKE, "Sociale Geschiedenis van het Vlaamse Volk", Leuven, 1981.

18. Cfr. C. VANDENBROEKE, "Mutations économiques et sociales en Flandre au cours de la phase proto-industrielle, 1650-1850", in "Revue du Nord", LXIII, 1981, pp. 73-94.

19. C. STEVENS, "Het arrondissement Tielt in de Franse Tijd. Demografische en sociaal-economische studie met inbegrip van een mobiliteitsanalyse", Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 1980-81; D. 't HOOFT, "Demografische patronen en mobiliteitskenmerken van een regionaal verzorgingscentrum: Deinze, 1750-1850", Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 1985-86.

20. Cfr. G. GADEYNE, "De maatregelen ter bevordering van de vaccinatie uitgevaardigd door het centraal bestuur in het Scheldepartement", in "Oostvlaams Verbond van de Kringen voor Geschiedenis", Gent, 1974.

als van de kindersterfte, blijven immers zwaar onderbelichte thema's in het historisch-demografisch onderzoek²¹.

Heel andere verhoudingen dienen zich dan weer aan tegen het midden van de 19de eeuw. Als reactie op de crisis valt het aldus op hoezeer de gangbare verjonging van de plattelandsbevolking, kenmerkend als ze was rond 1800, helemaal komt te vervallen. Blijkbaar werd dit ingegeven door een doorgedreven verstrakking van het huwelijkspatroon, gekenmerkt door huwelijksuitstel en in menig opzicht zelfs door huwelijksafstel²². Omgekeerd en op middelbare leeftijd leidde het tot een sterkere relatieve bezetting van de leeftijdsklassen. Tevens is sprake van een geleidelijke veroudering van de bevolking. Het aandeel van de 65-plussers bedraagt voortaan bijna 6% tegenover 4,5% in de 18de eeuw en 3,6% aan het begin van de 17de eeuw.

Het uitdiepen van een leeftijdsanalyse laat zich evenzeer bij middel van enkele syntheseseters samenvatten. In één cijfer wordt aldus zowel de historiek als de toekomstige ontwikkeling van een populatie omschreven. Zo'n synthese zit vervat in bijgaand overzicht, waarin zowel het aandeel van jongeren als van ouderen vervat zit. De onderlinge verhouding van de actieven zit er vervat in een Pressat-index (= 15-39 / 40-64 jaar). Een heel belangrijke meter, afgeleid uit actuele benaderingen en aldus nogal artificieel aandoend voor vroegere periodes, betreft de afhankelijkheidslast (*dependency ratio*) of de last der passieven (-15 en +65 t.o.v. de actieven). Bij benadering kunnen, daarnaast, de mogelijke spanningen op de arbeidsmarkt afgeleid worden aan de hand van de verhouding tussen de jong-actieven (15-24 jaar) en de "anciens" (65+ of 65-74 jaar).

21. M.W. FLINN, "The European demographic system, 1500-1820", Brighton, 1981, p. 91.

22. C. VANDENBROEKE, "Prospektus...", o.c.

**SYNTHESE-METERS i.v.m. DE LEEFTIJDOPBOUW VAN
DE PLATTELANDSBEVOLKING, 1630-1846**

	1630	1720	1750	1800	1800(V)	1815	1846
-15 (%)	44,72	34,61	32,82	35,11	35,34	36,21	31,55
65+ (%)	3,60	4,40	4,63	4,96	4,57	4,58	5,71
65/15	0,08	0,13	0,14	0,14	0,13	0,13	0,18
15/65	12,41	7,85	7,08	7,08	7,73	7,90	5,53
Pressatindex	3,16	1,91	1,98	1,70	1,86	1,75	1,68
Last der							
Passieven	0,94	0,64	0,60	0,67	0,66	0,69	0,59
15-24/							
65+	5,20	4,43	4,34	3,34	3,91	4,07	3,12
15-24/							
65-74	(15,1)	5,97	6,18	4,65	5,41	5,85	4,47

Als vanzelf herhalen zich in zo'n synthese de basiskenmerken zoals ze eerder, bij een verdere uitsplitsing van de leeftijdsindeling ter sprake kwamen. Wel komen de krachtlijnen van de evolutie aldus sterker aan het licht, vervat als ze zitten in een meervoudige evolutie tussen het begin van de 17de en het midden van de 19de eeuw. Tot en met de tweede helft van de 18de eeuw valt aldus de sterke afname op van de jongerencoëfficiënt (-15 jaar). Doorheen de eerste helft van de 19de eeuw zal deze evolutie trouwens hernomen worden. In schril contrast daarmee dienen de laatste decennia van de 18de en de eerste jaren van de 19de eeuw zich aan. Een manifeste verjonging van de plattelandsbevolking laat zich inderdaad voor de Franse Tijd aanwijzen.

Gelijkmatiger tekent de evolutie zich af omtrent de veroudering (65+). Begin 17de eeuw bedroeg deze verhouding zo'n 3,6%, tegen het einde van het Ancien Régime was dit opgelopen tot 4,5% à 5%. Omstreeks 1850 benadert de coëfficiënt van de ouderen circa 6%.

De interactie van beide parameters laat zich hernemen in de weergave van respectievelijk een vervangingsindex (15/65) en een seniliteitsindex (65/15). Terwijl begin 17de eeuw nog 12 jongeren voor één ouderling geteld werden, was dit tegen het midden van de 19de eeuw ruim gehalveerd (5,5 jongeren per 65-plusser). Omge-

keerd noteren we aanvankelijk 8 bejaarden per 100 jongeren, in 1846 is dit opgelopen tot een verhouding van 18/100.

Een analoog verloop vinden we terug voor de Pressat-index. Begin 17de eeuw, zij het gemeten vanuit een beperkte steekproef, kwamen zowat drie jong-actieven tegenover één oud-actieve voor; tegen het midden van de 19de eeuw was deze verhouding daarentegen gehalveerd (1,7/1).

Zet men nog een stap verder in deze analyse door de mogelijke in- en uitstap in het arbeidsproces te meten, dan herhalen zich deze vaststellingen. Hierbij gaat het uiteraard om vrij theoretische benaderingen en waarbij de arbeidsmarkt bij middel van actuele afbakeningen benaderd wordt. In een historische context is dit moeilijker af te lijnen, daar zowel het begin als het einde van een carrière moeilijk te definiëren zijn. Eventuele spanningen, door een erg onevenwichtige verhouding tussen potentiële jobzoekers en jobverlaters, worden niettemin met deze meter onder de aandacht gebracht. Begin 17de eeuw lag deze verhouding (15-24 / 65+) bijzonder hoog. In de gegeven omstandigheden en binnen een dominant en erg statisch agrarisch milieu moet dit zonder meer geleid hebben tot heel veel mobiliteit (*push-factor*) en uitwijking naar de steden. Minder en steeds minder, althans in relatieve termen, was dit het geval doorheen de 18de- begin 19de eeuw. Het belet geenszins dat de verhouding, met ruim drie jobzoekers tegenover één (mogelijke) jobzoeker al die tijd aan de hoge kant bleef. Het is des te frappanter wanneer men weet dat deze verhouding, naar de nabije toekomst toe, zelfs negatief zal worden²³.

Tot slot is er het cruciale begrip van de afhankelijkheidslast (*dependency ratio*), ook wel omschreven als de zogenaamde last der passieven en waarbij de verhouding van jongeren en ouderlingen tegenover de actieve bevolking wordt afgezet. Weliswaar gaat het eens te meer om een actuele en dus heel "moderne" inschatting van de demografische raliteit; het belet allerminst dat het om een "sociale indicator" gaat, met verwijzingen naar mogelijke investeringen dan wel interne reserveringen. Doorheen de beschouwde periode is, hoe dan ook, sprake van een doorgedreven optimalisatie van de sociaal-economi-

23. Cfr. Nationaal Instituut voor de Statistiek, rapporten 1985-1987 en de prognoses omtrent zowel de ontgroening als de vergrijzing (en de vergrijzing in de vergrijzing).

sche bestedingsruimte. Een bijzonder hoge verhouding, vergelijkbaar met de excessieve lasten die thans heel wat ontwikkelingslanden kenmerken, valt in die zin op voor de vroege 17de eeuw. Tegenover één (potentieel) actief lid van de bevolking stond toen immers één passieve. Van interne besparingen en mogelijke reserveringen kan m.a.w. in zo'n context nauwelijks sprake geweest zijn. Veel gunstiger en zelfs heel modern aandoende verhoudingen kwamen daarentegen aan de orde doorheen de 18de-begin 19de eeuw, wanneer deze afhankelijkheidslast nagenoeg gehalveerd werd tot een niveau van 6 passieven tegenover 10 actieven. Op zich en theoretisch bekeken bood dit een ideale entourage om als onderbouw voor industriële vernieuwingen en economische groei-effecten benut te worden. In Vlaanderen is daarvan, om een veelheid van redenen, nauwelijks gebruik gemaakt. Het weerlegt allerminst de eindconclusie. De late 18de eeuw en het begin van de 19de eeuw zorgden, vanuit demografisch oogpunt, voor een ideale voedingsbodem voor industriële mutaties. Geen wonder dan ook dat daar in meerdere streken heel concreet op ingespeeld werd.